

Fârâbî'nin

Fatih TOKTAŞ

Kitâbü'l-Mille

adlı eserinin

takdim ve çevirisi

Bu çalışmamız ilk İslam filozofu olan Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille*

adlı eserinin takdimi ve çevirisini içermektedir.¹

Onun siyâset felsefesi ile doğrudan ilgili eserlerinin

hemen tamamı dilimize kazandırılmış olmasına karşın bu eser tam metin halinde Türkçe'ye çevrilmemiş ya da çevirisi yayımlanmamıştır. Daha çok Fârâbî'nin amelî felsefeye ilişkin konularını içine alan bu eser, Leiden ve Teymûriyye kütüphanelerinde bulunan iki yazma nüshanın tahkikiyle Muhsin Mehdî tarafından yayıma hazırlanmıştır. Basılan bu eserin *Kitâbü'l-Mille ve nusûs uhrâ* başlığını taşımasının da gösterdiği gibi söz konusu eser *Kitâbü'l-Mille* dışında, ancak onunla ilgili başka metinleri de içermektedir. Biz yayımlanan bu eserin sadece *Kitâbü'l-Mille* metnini içeren 41-66. sayfaları arasındaki bölümünü çevirdik. Ayrıca Muhsin Mehdî, metnin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla, parantez içinde göstererek bazı eklemeler yaptığı gibi, sözü edilen iki yazma nüshada görülen farklılıkları da parantez içinde göstermiştir. Biz yaptığımız çeviride neşredilen metni olduğu gibi muhafaza ettik ve köşeli parantez kullanarak Arapça metnin izlenmesini kolaylaştırdık. *Kitâbü'l-Mille*'de işlenen konuları başlıklar altında toplayıp Fârâbî'nin diğer siyâset felsefesi eserlerinde aynı konuları ele alışıyla karşılaştırmak suretiyle çalışmamızın takdim kısmını kalemeye aldık.

A. Kitâbü'l-Mille'nin Takdimi

Fârâbî, kendisinden önceki filozofların bazı görüşlerini alıp bunları kendi kültürel çevresine uyabilecek tarzda yeniden inşa etmiş olan eklettik yöntemi benimsemiş bir filozoftur. Bunun izlerini genel felsefesinde görebileceğimiz gibi onun siyâset felsefesinde de görebiliriz.

¹ Bu takdimin hazırlanmasında ve çevirinin kontrol edilmesinde yapmış olduğu katkılardan dolayı yüksek lisans hocam Prof. Dr. Mehmet Dağ'a teşekkür ederim.

Fârâbî, bir yandan kendinden önceki filozoflara bağlılığı diğer yandan da kendi siyâsî ve toplumsal çevresinden etkilenmesi sonucu toplum yönetiminin nazârî araştırması demek olan siyâset felsefesi ile uğraşan ilk İslam filozofudur. Bilebildiğimiz kadarıyla Fârâbî'nin siyâset felsefesi ile doğrudan ve dolaylı olarak ilgili olan *el-Medînetü'l-fâzıla*, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, *Füsûlü'l-medenî*, *Tahsîlü's-se'âde*, *Risâletü't-tenbîh 'alâ sebîli's-se'âde*, *Kitâbü'l-Mille* gibi eserlerinin birbirleriyle bağlantı halinde olduğu ve bir bütünlük arz ettiği görülecektir.

Fârâbî'ye göre, ihtiyaçları gereği birarada yaşamak zorunda olan bireyler, siyâsetin uygulandığı en küçük yerleşim merkezi olan şehri meydana getirirler. Fârâbî, şehrin işleyişini bazen âlemin bazen de insan bedeninin işleyiş tarzı arasında benzerlik kurarak açıklar. Bu açıklama Fârâbî'ye göre oldukça tabiidir. Çünkü her şeyin başı Allah'tır. O, şehri, insanı, âlemi yaratandır ve onun yaratması ise bir çelişki meydana getirmez. O halde bu şeylerin işleyişini kavramak, şehrin işleyişini kavramaya da yardımcı olur.

Kendi yaşadığı dönemin genel anlayışına da uygun olarak Fârâbî, siyâset felsefesini Allah'tan, dinden ayrı düşünemez. Şehir, tıpkı âlem ve insan gibi tabî bir varlıktır. İnsanın irâdî yatkınlıkları sebebiyle de şehir, aynı zamanda irâdî bir yapıya da sahiptir. İnsan, irâdî yapısını ne kadar doğru bir şekilde Allah'a bağlayabilirse, o derece erdemli olacaktır. Bu siyâset felsefesinin dikkati çeken noktasıdır.

Daha sonraki sayfalarda çevirisini vereceğimiz *Kitâbu'l-Mille*, Fârâbî'nin siyâset felsefesi ile ilgili diğer eserleri ile çelişmeyen, bilakis onların değinmediği konulara değinerek onun siyâset felsefesini tamamlamaya yarayacak açıklamaları içeren eseridir. Bu tamamlama işlevini, eseri değerlendirirken daha açık bir şekilde görebiliriz:

1. Âlemin ve Şehrin Varlık Mertebeleri

Fârâbî, siyâset felsefesi ile ilgili eserlerine genellikle ontoloji ile başlar. Öyle görünüyor ki bunun başlıca sebebi onun âlemdeki varlıklar arasında hiyerarşik bir yapı bulunduğuna ve bu yapının siyâsî yapı ile yakından bir ilişkisinin olduğuna inanmasıdır. Bu hiyerarşik yapıya göre âlemde bulunan varlıkları üç tabakaya ayırmak mümkündür: a) en tam, b) en eksik, c) bu ikisi arasında olup, hem tam hem de eksik olan varlıklar.² Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*'de, âlemdeki varlıkların her tabakasını ontolojik açıdan ele almaktan çok yönetim açısından ele alır. Buna göre bu üç tabakadan ilki salt yöneten, ikincisi salt yönetilen, üçüncüsü ise hem yöneten hem de yönetilen varlıklardan oluşur. Fârâbî, salt

² Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, tah. Albert Nasrî Nâdir, Dârü'l-Meşrik, Beyrut, 1991, s. 57.

yöneten varlıktan salt yönetilen varlığa gidildiğinde, salt yöneten varlıktan itibaren yetkinliğin azaldığını ve buna bağlı olarak varlıkların sayısının arttığını ifade eder. Buna göre, salt yöneten varlık sayıca ve birliğin her yönüyle tek ve mükemmel olmasına karşılık yönetilen varlıklar çok sayıdadır ve mükemmel değildirler.³

Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*'de, varlığın söz konusu tabakalı yapısına benzer bir tabakalanmayı insan organları arasında bulabileceğimize değinmekle yetinir.⁴ Bir başka eserinde ise “kalbin salt yöneten, beynin hem yöneten hem de yönetilen ve diğer organların salt yönetilen organlar olduğunu” ifade ederek konuya açıklık getirir.⁵ Ona göre bu tabakalı yapının bir benzerini şehirde de bulabiliriz; şehirde salt yönetilen halk, salt yöneten ilk başkan, hem yöneten hem de yönetilen ikincil başkanlar bulunmaktadır.⁶

2. Allah ve Erdemli Şehir

Allah, esasen, hem âlemin hem de şehrin yöneticisidir. Ancak âlemi de şehri de doğrudan doğruya değil araçlarla yönetir. Buna göre O, âlemi nasıl ilk akıl aracılığıyla yönetiyorsa, şehri de ilk başkan aracılığıyla yönetir. Bunun için de O, birtakım araçlar vasıtasıyla ilk başkana vahiy indirir. Allah'tan gelen vahyin, ilk başkandan önceki son durağı güvenilir ruh (er-rûhu'l-emîn) ile aynı varlık olan etkin akıldır (el-aklü'l-fa'âl).⁷

Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*'de, diğer eserlerinde önemle ele aldığı vahyin oluşumu⁸ ve mahiyeti yerine vahyin işlevine ağırlık verir; vahiy aracılığıyla Allah'ın, âlemin olduğu kadar, şehrin de yöneticisi olduğu hususunu önemle vurgular. Allah, vahiy aracılığıyla, ilk başkana şehrin mutluluk amacına ulaşabilmesi için şehirde yapılması gerekenleri bildirir. Buna göre ilk başkan, Allah'ın âleme ve bölümlerine yerleştirdiği ve sonra da devamını sağladığı düzen ve işbirliğinin benzerini, şehir halkı arasına iyilik ve erdemleri yerleştirerek sağlar. Ancak bu düzenlemede ilk başkanın başarılı olması, şehri, Allah'ın âlemi yönetim şeklini izleyerek düzenlemesine, yani Allah'ın izinden gitmesine bağlıdır. İlk başkanının kendi düzenlemesine, halkın ortak dini-

3 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, tah. Muhsin Mehdî, Dârü'l-Meşrik, Beyrut, 1991, s. 61-63.

4 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 63.

5 Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, s. 92-93, 96.

6 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 63-64.

7 Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, tah. Fauzi M. Najjar, el-Matbaatü'l-Kâsülîki, Beyrut, 1964, s. 32.

8 Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, s.79; *el-Medînetü'l-fâzıla*, s. 125.

nin, en yüksek mutluluğa götüren amacın başarılmasında olumlu ve yapıcı bir etkisi bulunur.⁹

3. İlk Başkan ve Başkanlıklar

Fârâbî, şehirlerin başkanlığa ve ilk başkana olan ihtiyacını, yaratılış, eğitim ve benzeri açılardan farklı olan insanların hepsinin de mutluluk gibi aynı amaca ulaşmak istemeleri ile açıklar.¹⁰ Ayrıca, Fârâbî, ilk başkan ile onun başkanı olduğu başkanlık arasında bir koşutluğu kabul etmiş gözükür. Buna göre, ilk başkan erdemli bir insansa, başkanlığı da erdemli bir başkanlıktır; ilk başkan câhilî (câhil) bir insansa başkanlığı da câhilî bir başkanlıktır. Fârâbî söz konusu koşutluğu şöyle açıklar: Erdemli ilk başkan, söz konusu kişiliğiyle gerçek mutluluk olan en yüksek mutluluğa götürücü eylemleri hem kendisi hem de başkanı olduğu toplum için tasarlar, böylece de onun başkan olduğu toplum erdemli olur.¹¹

a. Erdemli Başkan ve Başkanlıklar

Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*'de, ilk başkanın hangi özellikleriyle ilk başkan olacağı üzerinde durmaz, bunu daha çok diğer eserlerinde inceler. Sözgelimi *el-Medînetü'l-fâzıla*'da ilk başkanın sahip olması gereken on iki özelliği, *Füsûlü'l-medenî*'de ise altı özelliği sayar ve açıklar.¹² *Kitâbü'l-Mille*'de ise daha çok ilk başkanın işlevi üzerine eğilir.

Aynı şekilde Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*'de, başkanlığın mutlaka bir tek kişide mi olması gerektiği yoksa bir grup tarafından da üstlenilmesinin mümkün olup olmayacağı sorularına çözüm aramaz. Bundan dolayı bu eserinde erdemli başkanlığı, ilk başkanın başkanlığı ve ilk başkanı izleyen başkanın başkanlığı olmak üzere ikiye ayırır.¹³ Buna karşın *el-Medînetü'l-fâzıla* ve *Füsûlü'l-medenî*'de, birbirini izleyen bu iki başkanlığın, bir tek kişi ya da bir grup tarafından temsil edilmesi meselesini ayrıntılı bir biçimde ele alır.¹⁴

İlk başkan, başkanı olduğu şehir halkı arasında, o halkın en yüksek mutluluğa ulaşmasını sağlamak için işbölümü yapar, sonra da bunu korur ve sürdürür. Bunu yasama ve kural koyma yoluyla yapar. Onun gözlemediği ve kendisine sözlü olarak yöneltilen sorunları çözümler. Hayatının sınırlı olması ve savaş gibi çeşitli sebeplerle, bütün eylemleri

9 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 65-66.

10 Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, s. 74-78.

11 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 43; *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, s. 80;

12 Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, s. 125-127; *Füsûlü'l-medenî*, tah. D. M. Dunlop, Cambridge University Press, Cambridge, 1961, s. 137.

13 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 56.

14 Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, s. 127-130; *Füsûlü'l-medenî*, s. 137-138.

baştan sona yasalarla belirleyememiş olabilir. Zira aslında da yasalarla belirlenmesi gereken bütün eylemlerin kendi döneminde ve kendi şehrinde ortaya çıkmış olması da beklenmemelidir. Kendisi hayattayken başka bölgelerde veya kendisinin ölümünden sonraki dönemlerde kendi şehrinde çözümlenmesi gereken başka sorunların ortaya çıkması tabiidir. Bu durumda ilk başkan şunu göz önünde tutar: Kendisinin belirlediği yasaların kendisinin belirlediği eylemler için ilke durumunda olması ve kendisinden sonra gelen başkanlarca da aynı nitelikte görüleceğinin saptanması; bir başka deyişle genel geçer ilke olmalarıdır.

İlk başkanın ölümünden sonra yerine geçecek başkan konusunda iki ihtimal bulunabilir: Bunlardan birincisi, kendisi gibi bir ilk başkanın kendisinin yerine geçmesidir, ikincisi ise kendisi gibi biri bulunmadığından, kendisini izleyebilecek bir başkanın, kendi yerine geçmesidir. İlk başkanın ölümünden sonra, her bakımdan kendine benzer bir kişi geçtiğinde, bu yeni ilk başkan iki ödevle sorumludur: Bunlardan ilki, önceki ilk başkanın çeşitli sebeplerle belirlememiş olduğu veya yeni ortaya çıkan eylemleri belirlemektir. İkincisi ise, önceki ilk başkanın kimi yasalarını, kendi döneminde daha iyi olduğunu sandığı yasalarla değiştirmektir. Bu değiştirme her ne kadar bir “değiştirme” gibi gözükse de, bu durum, önceki ilk başkanın hata etmiş olduğunu göstermez. Çünkü her ilk başkan, kendi döneminde en iyisi olarak düşünülebilecek yasaları koyar, şartlar değişince kendi koymuş olduğu yasaları nasıl değiştirebiliyorsa, kendisi gibi ilk başkan düzeyinde olan biri de onun yasalarını değiştirebilir. Zaten, ölen ilk başkan hayatta olmuş olsaydı, bu yasaları değiştirme işini kendisi yapacaktı. Birbirini izleyen ve aynı nitelikleri taşıyan ilk başkanların nefisleri de, amacı mutluluğa ulaşmak olan tek bir nefis gibidir. Bunun için onların yasa yapmaları, bazı yasaları kaldırmaları ve bunların yasalarının birbirleriyle çelişik olması gibi durumlar, dönemin şartlarının değişiminden kaynaklanan ve hedefi aynı amaca ulaşmak o işlemlerdir. Bu sebeple onların başkanlığına, yönettikleri şehre ve insanlarına, sırasıyla, erdemli başkanlık, erdemli şehir ve erdemli insan denir.¹⁵

İlk başkanın ölümünden sonra kendine benzer birisi bulunmadığı takdirde, bu şehirde yapılması gereken şey; ölen ilk başkanın, şehirde bıraktığı her şeyin aynen korunması ve onların bozulmasını engelleyecek eylemlerin yapılmasıdır. Bunu sağlayan başkana “yasaya bağlı başkan” ve onun yönetimine de “yasaya bağlı yönetim” veya “ilk yönetime bağlı olan yönetim” denir.¹⁶

15 Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, s. 81; *Kitâbü'l-Mille*, s. 49.

16 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 56.

İki erdemli yönetimden ilki, ilk başkanlıktır. Bu başkanlık, daha önceleri şehirde bulunmayan erdemli davranışları, erdemli melekeleri yerleştiren ve onları câhilî davranışlardan erdemli davranışlara yönlendiren bir yönetimdir. İkinci erdemli başkanlık ise, ilk başkanın izinden giden başkanlıktır. Bu başkanlık, eylemlerinde, ilk başkanlığın izinden giderken asla sapma göstermemeyi amaçlar. Bu yönetim söz konusu amacı yerine getirirken “fıkıh” adı verilen bir yöntemi takip eder.¹⁷

b. Erdemli Başkanlık Mesleği

Erdemli ilk yönetim, ilk başkanlık ve onu izleyen başkanlık olmak üzere ikiye ayrıldığına göre, bu başkanların meslekleri de iki türlü olur. Bunlardan birincisine, ilk yönetimin başında bulunan ilk başkanın yaptığı işe erdemli başkanlık mesleği denir. Bu meslek, ilkin, şehirlere -önceden kendilerinde bulunmayan- erdemli melekeleri ve davranışları yerleştiren, sonra, içlerine câhilî davranışlardan birinin bile sızmasını engelleyecek şekilde erdemli meleke ve davranışları koruyan eylemlerin bilinmesinden oluşur. Fârâbî, bu mesleği, tıp mesleğine benzetir: Tıp mesleği, bir yandan insanda sağlığı yerleştiren ve onu koruyan eylemlerin, diğer yandan da herhangi bir hastalığın insanda ortaya çıkmasını engelleyen bütün eylemlerin bilinmesinden oluşur.¹⁸

Allah ve erdemli şehir başlığı altında, ilk başkana Allah tarafından vahiy indirildiğinden söz etmiştik. Vahiy, ilk başkana şu iki yönden yardımcı olur: a) İlk başkana görüş ve eylemlerin hepsi belirlenmiş olarak vahyedilir, bir başka deyişle yasalar ve kurallar yukardan verilebilir. b) Allah, vahiy yoluyla, ilk başkana “taakkul” adı verilen bir yeti kazandırır; ilk başkan bu yeti sayesinde erdemli şehri oluşturan görüş ve eylemleri, yasa ve kuralları belirler.

Erdemli başkanlık mesleğini Fârâbî, tıp mesleği ile karşılaştırmayı sürdürür. Doktor, mesleğini uygulamadan önce, mesleği hakkında bütün bilgileri edinir. Bu bilgilerine, tek tek bireylerde tıbbî işlemlerin uygulanıp bunların sonuçlarının gözlemlenmesiyle kazanılan tecrübeyi ekler. Doktorun mesleği söz konusu bilgi ve tecrübeyle olgun bir doktorluk mesleği olur. Buna benzer şekilde erdemli sultanlık mesleği de şu iki hususa bağlıdır: İlki, küllî şeylerin bütünüünün bilgisidir; diğeri de -şehirlerde uygulanan- tek tek görüş ve eylemler, yasalar ve kurallar hakkında ilk başkanda uzun gözlemler sonucu oluşan taakkul yetisidir. Bu yeti, farklı şehirlerde, kısa veya uzun süreli olmak üzere eylemlerin, davranışların belirlenmesini sağlayan *şartları* ortaya koyabilme gücüdür. Bu yeti, aynı zamanda, farklı şehirlerde farklı be-

17 Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, s. 129-130; *Füsûlü'l-medenî*, s. 137-138.

18 Fârâbî, *Füsûlü'l-medenî*, s. 104; *Kitâbü'l-Mille*, s. 57-59.

lirlenimlerin (yasaların) ve bu sebeple de farklı erdemli dinlerin oluşmasının sebebini açıklar.

Erdemli yönetimlerin davranışlarının, erdemli olmayan davranışlara dönüşmesine yol açacak oldukça fazla sayıda sebep bulunacağından, söz konusu meslek, erdemli şehrin ve onların siyâsetlerinin oldukları şekilde kalmalarını ve eğer bir rahatsızlığa uğrarlarsa, yani içlerine câhilî davranışlar sızacak olursa, tekrar sağlığına kavuşmasını sağlayacak önlemleri belirler.

Fârâbî, ilk başkanların mesleğinin niteliği yanında, onun yerini alacak ilk başkanların nasıl yetiştirileceği hususuna da değinmiştir. Buna göre, ilk başkan olma eğilimini gösteren hükümdar çocuklarının, ilk başkan olacak şekilde eğitilmesi gerektiğini belirtir.¹⁹

İlk yönetimi izleyen yasaya bağlı başkanın mesleğine gelince, onun başta gelen görevi, kendinden önce gelen ilk başkanın bütün bıraktıklarını olduğu şekilde korumaktır. Bununla birlikte, zamanın değişmesiyle çözümlüne ihtiyaç duyulacak yeni meselelerin de ortaya çıkması son derece tabiidir. Bu başkanlığın önde gelen amacı, işte bu yeni ortaya çıkan durumlarla ilgili düzenlemeleri, ilk başkanın açıkça belirlediği şeylerden çıkarımda bulunma yoluyla yapmaktadır. İşte bu, yasaya bağlı başkanın mesleği olan fıkıh sanatıdır.

Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*'da, fıkıh sanatının bir kişi veya grup tarafından uygulanabileceğini belirtir ve bir fakîhte bulunması gereken nitelikleri sayar. *Kitâbü'l-Mille*'de ise, fıkıh sanatının bir kişi veya grup tarafından uygulanması ile ilgilenmez; sadece, fakîhin, fıkıh sanatını uygulayabilmesi için belli şartlara sahip olması gerektiğini ifade edip bu şartları sayar. Buna göre, yasaya bağlı başkan, bir başka deyişle fakîh, ölen ilk başkanın yaptığı son değişiklikler de dahil olmak üzere söz veya davranışla belirlediği bütün eylemleri; anlatım özellikleriyle beraber, ilk başkanın kullandığı dili bilmesi gerekir. Fârâbî, fakîhin, bütün bunları bilmesinin onun zekâsı ve gerekli alışkanlıkları edinmesi ile mümkün olacağını belirtir. Fıkıh sanatı, yasa koyucunun (ilk başkanın) belirlediği hususlardan, açıkça belirlememiş olduğu hususları, doğru bir biçimde çıkarıp belirleyebilme gücüdür; eğer yasa koyucu, yönettiği toplum için bir din saptamışsa, fıkıh sanatı bu saptanmış ve belirlenmiş dine göre icra edilir. Buradan fıkıh ile din arasında yakın bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır ki bu ilişkiyi daha sonra ele alacağız.

c. Erdemsiz Başkanlık Mesleği

Bu meslek, erdemli olmayan, sahte iyilikleri benimseyen şehirlerin sözü edilen amaçlarına ulaşmalarını sağlayan meslektir. İlk başkan,

¹⁹ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 60; *İhsâ'ü'l-'ulûm*, tah. Osman Emîn, Mektebetü'l-Enclü'l-Misriyye, Kahire, 1968, s. 129.

sahte iyiliklerden meydana gelen sahte mutluluğa ulaştıran şeylerden birini benimseme gibi özelliklere sahip câhili bir kişi olursa, onun başkanlığı, mesleği, siyâseti ve başkanı olduğu şehri ve halkı, sırasıyla, erdemsiz başkanlık, erdemsiz başkanlık mesleği, erdemsiz siyâset, erdemsiz şehir ve erdemsiz insandır. Bu meslek, felsefeye ihtiyaç duymaz. Onlar bu mesleklerini, benimsedikleri sahte iyiliğe ulaştıran tecrübeden elde ettikleri taakkul yetisiyle icra ederler. Bu yetinin oluşumunda önemli bir yeri olan tecrübe, erdemsiz başkanın kendisinin tecrübesi olabileceği gibi kendisinin amaçlarına benzer amaçları paylaşan başkanlardan birisinin tecrübesi de olabilir. Bu tecrübeye erdemsiz başkanın kötü tabiatı ve zekâsı da eklenirse erdemsiz başkanlık mesleği başarıyla yürütülür. Ayrıca bu meslek, başkanlığa aday çocukların, erdemsiz başkan karakterinde yetiştirilip, öldüğünde kendi yerini almaları için neler yapılması gerektiğini de belirler.

d. Hicret (Göç)

Fârâbî'ye göre her birey, kendi karakterine uygun düşen şehirde ve başkanlıkta yaşmalıdır; bu normal bir durumdur. Erdemli insanın erdemsiz bir şehirde ve başkanlıkta yaşaması ile erdemsiz insanın erdemli bir şehirde ve başkanlıkta yaşaması mümkünse de bu normal olmayan bir durumdur; dolayısıyla bu insanlar kendi karakterlerine uygun şehirlere göç etmelidirler. Fârâbî, erdemli bir kişinin, erdemsiz bir şehirden erdemli şehre mutlaka göç etmesi gerektiğini vurgular ve böyle bir kişinin erdemsiz şehirde yaşamasını “haram” olarak görür; bu kişinin yaşadığı dönemde hiçbir erdemli şehrin bulunmaması halinde, ölümü hayata tercih edebileceğini belirtir.²⁰ Bununla birlikte erdemli şehrin birtakım felaketlerle dağılması sebebiyle erdemli insanların dağılmış olabileceğini ve böylece onların erdemsiz bölgelerde azınlık olarak yaşayabileceklerine de dikkat çeker.²¹

4. Din ve Toplum

a. Din

Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille* dışındaki siyâset felsefesi eserlerinde felsefe ile din ve felsefi bilgi ile dinî bilgiyi değerlendirirken, hep bu iki alanın birbiriyle uyduğuna ilişkin açıklamalar yapar.²² O, bir eserinde dinin bir tanımını yapmadan onun bölümlerini açıklarken²³ *Kitâbü'l-Mille*'ye dinin tanımını vermekle başlar: “Din; koyduğu belli bir amacı toplum içinde gerçekleştirmeğe ve toplum bireylerini belirlediği ceza-

20 Fârâbî, *Füsûlü'l-medenî*, s. 164.

21 Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, s. 80.

22 Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, s. 147-148; *Tahsilü's-se'âde*, tah. Ca'fer Âl-i Yâsin, Dârü'l-Endülüs, Beyrut, 1983, s. 90-91.

23 Fârâbî, *İhsâ'ü'l-'ulûm*, s. 130-132.

larla dizginlemeğe çalışan ilk başkanın, toplum için tasarladığı şartlarla tanımlanmış görüşler ve belirlenmiş eylemlerdir.”²⁴ “Tanımlanmış görüşler ve belirlenmiş eylemler” kısmı bu tarifi esaslıdır ve bu iki unsur dinde de, şeriatla da, “el-millet” kavramında da bulunduğundan, Fârâbî, bu üç kavramın aynı şeyi ifade ettiğini söyler.²⁵ Nitekim o, bir başka eserinde de filozofun, yasa koyucunun ve imamın aynı kişiler olduğunu ifade eder.²⁶ Fârâbî, tanımlanmış görüşlerin ve belirlenmiş eylemlerin neler olduğunu *İhsa'ü'l-'ulûm*'da kısaca, *Kitâbü'l-Mille*'de ise ayrıntılı olarak açıklar. Buna göre dinin, tanımlanmış görüşler ve belirlenmiş eylemler olmak üzere iki bölümü vardır:

I. Tanımlanmış görüşler: Bunlar, nazarî ve irâdî hususlardaki görüşler olmak üzere ikiye ayrılır: *Kitâbü'l-Mille*'de sadece sıralamakla yetinilen nazarî hususlardaki görüşler, Fârâbî'nin diğer iki önemli eserinde oldukça ayrıntılı olarak ele alınıp açıklanır. Sözelimi bu görüşlerin incelendiği bölümler *el-Medînetü'l-fâzıla*'nın yaklaşık beşte üçünü, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'nin ise yaklaşık yarısını oluşturur.²⁷ Irâdî hususlardaki görüşler ise erdemli olan ile erdemli olmayan başkanların ve onlara bağlanan toplulukların âhirette ulaşacakları sonu anlatan görüşlerdir.

II. Belirlenmiş eylemler: Bunlar ilkin Allah'ın ve erdemli başkanların, eylemleri sebebiyle övüldüğü ve erdemsiz başkanların da eylemleri sebebiyle yerildiği eylemlerdir. İkinci olarak da şehirlerde yaşayan halkların ve birbirleriyle ilişkili olan eylemlerinin ilk başkan tarafından tek tek belirlenmesiyle oluşan eylemlerdir.

Sözü edilen bu görüşler ya gerçek olma ya da gerçeğin benzeri olma gibi iki türlü olabilir. Ancak kendisi, ne gerçek ne de gerçeğin benzeri olan görüşlerden oluşan bir din, gerçek bir din değildir, aksine sapık bir dindir. Dinin tanımından da anlaşılacağı gibi, dini, görüşler ve eylemler olarak belirleyen ilk başkandır. Aynı şekilde yasaya bağlı yönetimde başkanlık görevi yürüten fıkıh yönetiminin de görüşler ve eylemler olmak üzere iki bölümünün bulunması gereklidir.²⁸

b) Toplum: Başkanlık, tam olarak oluşmuş bir toplulukta gerçekleştirilebileceğinden ve din de ancak bir başkan ile var olacağından Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*'de, tam bir topluluk niteliği gösteren topluluklar olarak sadece aşiret, şehir ve ümmet sayar.²⁹ Ancak *el-Medînetü'l-fâzıla*

24 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 43.

25 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 46.

26 Fârâbî, *Tahsîlü's-se'âde*, s. 92.

27 Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, s. 37-116; *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, s. 31-69.

28 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 50; *İhsa'ü'l-'ulûm*, s. 131.

29 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 43.

ve *es-Siyâsetü'l-medeniyye* adlı eserlerinde toplumu önce mükemmel olan ve olmayan olarak ikiye ayırır. Mükemmel toplumlar da büyük, orta ve küçük olmak üzere üç çeşittir: Büyük toplum; dünyanın hayata elverişli olan bölümünde bir araya gelen toplulukların toplamıdır. Orta toplum; dünyanın hayata elverişli bir parçasında bir araya gelmiş kimi topluluklardır. Küçük toplum ise, herhangi bir orta toplumun, milletin oturduğu topraklar üzerinde, bir tek şehir halkından meydana gelmiş topluluktur. Eksik topluluklar ise köy, mahalle, sokak ve ev topluluklarıdır. Ev sokağın, sokak mahallenin bir parçasıdır. Mahalle şehrin bir parçası olarak ve köy de şehre hizmet eden bir unsur olarak şehirle ilişkileri olan eksik topluluklardır.³⁰ Bu durumda Fârâbî, bir başkanlığa ve dolayısıyla bir dine sahip olduğu için aşîret toplumunu mükemmel toplumlardan sayıyor olabilir.

c. Bireyler

Fârâbî, siyâset anlayışı içinde bütün insanları birbirine eşit olarak görmez. Onları yaratılıştan getirdikleri yeteneklerden başlayıp aldıkları eğitim ve edindikleri irâdî melekeler ve yatkınlıklar nedeniyle farklı mertebelerde görür.³¹ Bu ön kabulden hareket eden Fârâbî, erdemli dinin görüş ve eylemlerini ancak filozofların ve felsefe yoluyla ulaşılabilecek şeyleri anlayacak mertebede olanların anlayabileceğini düşünür. Oysa, dinin görüş ve eylemlerini sıradan halk da öğrenebilir ve onları uygulayabilir. Bu insanlar ya yaratılışları gereği ya da kendi çabalarını felsefe düzeyine çıkarmadıklarından ötürü erdemli dinin görüş ve eylemlerini kavrayamazlar, onlar ancak yaygın şeyleri ve kanıları anlarlar. Bu sebeple, felsefe düzeyine yükselemeyen bu insanlara cedel ve hitâbet düzeyi yeterli olur. Bu iki yöntemle halk arasında olan dinî görüşler düzeltilir, desteklenir ve gereğinde din, bu iki yöntemle savunulur. Dinî görüşlerin savunulmasında önemli bir yeri olan cedel ve hitâbet yöntemine Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*'de sadece bu kadar değinirken, anılan iki yöntemi *İhsâ'ü'l-'ulûm*'da ayrıntılı olarak ele alır.³²

5. Siyâset İlmi ve Felsefe

a. Siyâset İlmi

Gerçek başkan, şehirleri yönetmedeki amacı, bizzat kendisini ve şehir halkını gerçek mutluluğa ulaştırmak olan başkandır.³³ Bu amaca ulaşmak için gerekli olan bütün eylemleri belirleme, onları şehirde uygulamaya koyma, bunların câhilî eylemlere dönüşerek şehre yerleşme-

30 Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, s. 117-118; *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, s. 69-70.

31 Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, s. 74-77.

32 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 47-48; *İhsâ'ü'l-'ulûm*, s. 131-138.

33 Fârâbî, *Füsûlü'l-medenî*, s. 122.

sini engelleme, erdemli başkanlık mesleğinin görevleri ve erdemli başkanların nasıl yetiştirileceği gibi konuları araştırır. Bütün bu faaliyetlere yönelik olarak siyâset ilminin ilk hedefi, gerçek mutluluğu araştırmaktır. Buna götüren eylemleri, söz konusu mutluluğa götürmeyen eylemlerden ayıklayarak seçer ve bunların başkanlık mesleği aracılığıyla şehirlerde uygulanmaya konulmasını sağlar.³⁴ Böylece siyâset ilminin iki büyük ödevi olduğu anlaşılır; bunlardan ilki, gerçek olan mutluluğu, sahte mutluluktan ayırmaktır. İkincisi ise, gerçek mutluluğa götüren eylem ve davranışların şehre yerleşmesini ve bozulmadan sürmesini sağlamaktır. Bu ilim, eylemlerin, davranışların ve diğer küllî şeylerin bilgisinin yanı sıra cüz'î hususlarda belirlemeyi gerektiren durumlarla ilgili olarak hangisi, nasıl ve ne kadar gibi soruların cevaplarının bilgisini de verir, ancak tüm bunların belirlenmesi işini kendisi yapmaz. Söz konusu belirleme işini, başkanlık mesleğinin bir parçası olan taakkul yetisi yerine getirir.

b. Siyâset İlminin Felsefe ile İlişkisi

Felsefe, nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. Nazarî felsefe; ta'lîmî ilimler, tabîi ilimler ve ilâhiyat ilmi, olmak üzere üçe ayrılır. Amelî felsefe ise, ahlâk ve siyâset olmak üzere ikiye ayrılır.³⁵ Buradan da anlaşılacağı gibi siyâset ilmi, amelî felsefenin bir bölümüdür ve onun içinde yer almaktadır.

c. Erdemli Din ve Felsefe

Felsefenin nazarî bölümü, bilinmesi yapılmasını gerektirmeyen hususlardan oluşurken amelî bölümü ise bilinmesi yapılmasını gerektiren hususlardan oluşur. Bu ayrıma paralel bir biçimde dinin de nazarî ve amelî bölümleri bulunur. Bununla birlikte dinin nazarî bölümü kesin kanıtları içermez, zira kesin kanıtlar yalnızca nazarî felsefede yer alır. Dinin amelî bölümü ise, ya amelî felsefede yer alan küllî şeyleri ya da küllî bir alan olan “görüşlerin” dince “tanımlandırılmış görüşler” şeklinde daraltılmasıyla söz konusu küllînin cüz'îye dönüşmesi gibi hususları içerir. Kısaca, -dinî görüşler ve eylemler gibi- kesin kanıt olmadan benimsenen bir şeyin, kesin kanıtlarının felsefede bulunması ve -dinî görüş ve eylemler gibi- cüz'î olan şeylerin sebeplerini de felsefenin sağlaması yönünden din, felsefenin içinde yer alır. Bu durumda dinin görüşler bölümü nazarî felsefenin ve dinin amelî bölümü de amelî felsefenin sınırları dahilindedir.³⁶

34 Fârâbî, *Tahsîlü's-se'âde*, s. 63.

35 Fârâbî, *Risâletü't-tenbîh 'alâ sebîli's-se'âde*, tah. Sahbân Halîfât, Menşûrâtü'l-Câmiati'l-Ürdüniyye, Amman, 1987, s. 224-225.

36 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 46-47.

d. Fıkıh ve Felsefe

Erdemli başkanlardan biri olan yasaya bağlı başkan, fıkıh sanatı aracılığıyla, ölen ilk başkanın görüş ve eylemlerini olduğu gibi koruyup izlediği gibi ortaya çıkan yeni meseleleri ilk başkanın görüş ve eylemlerinden çıkarım yoluyla çözümler; bu açıklama bize fıkıhın, dinin altında bir konumda bulunduğunu gösterir. Bu durumda, tıpkı dinin görüş ve eylemler gibi iki kısımdan oluşması gibi fıkıhın da bu iki bölüme ayrılması son derece tabiidir. Yukarıdaki başlıkta incelediğimiz gibi, dinin her iki kısmının da felsefenin sınırları içinde bulunmasının mantıklı sonucu, fıkıhın da felsefenin içinde yer almasıdır. Siyâset ilminin içerdiği küllîlerin cüz'ileri olan hususlardan oluşan amelî fıkıh, siyâset ilminin bir parçasıdır ve bu sebeple amelî felsefenin içinde bulunur. Nazarî fıkıh ise, ya amelî felsefeye dahil olan şeylerin örneklerini içermesi dolayısıyla ya da nazarî felsefenin içerdiği küllîlerin cüz'ilerinden oluşması sebebiyle nazarî felsefenin içinde yer alır.³⁷

B. *Kitâbü'l-Mille* Çevirisi

KİTÂBÜ'L-MİLLE (DİN KİTABI)

(1) [43] Din (*el-mille*), koyduğu belli bir amacı toplum içinde gerçekleştirmeye ve toplum bireylerini belirlediği cezalarla dizginlemeye çalışan ilk başkanın (*er-reîsü'l-evvel*) toplum için tasarladığı şartlarla sınırlanmış ve belirlenmiş görüşler ve eylemlerdir. Topluluk ya aşîret, ya şehir veya bölge, ya büyük bir ümmet ya da birçok ümmetler şeklindedir. İlk başkan erdemli (*fâzıl*) bir kişi, yönetimi de gerçekten erdemli olursa, bu başkan ancak tasarladıkları sayesinde kendisini ve yönetiminde bulunan insanları gerçekte mutluluk olan en yüksek mutluluğa (*es-se'âdetü'l-kusvâ*) ulaştırmaya çalışır, böylece o din erdemli bir din olur. İlk başkanın yönetimi câhilî (*cabiliyye*) bir yönetim ise ancak câhilî kişiliğiyle tasarladıkları sayesinde kendisini ve yönetiminde bulunan insanları câhilî olan iyiliklerden birine ulaştırmaya çalışır. Câhilî olan iyilikler; ya sağlık ve esenlik gibi zorunlu iyilikler ya da zenginlik, haz, cömertlik, büyüklük, üstünlük gibi iyiliklerdir. Câhilî başkan bu tür iyilikleri elde eder ve onunla yönetimi altındakileri mutlu eder, yönetimi altındakileri amacına ulaştırmakta ve bu amacı sürdürmelerini sağlamakta kullanılabilecek araçlar olarak görür. Böylece o ya yalnızca yönetimi altındakileri ya da hem kendisini hem de onları söz konusu iyiliğe ulaştırmaya çalışır. Bu ikisi câhilî yöneticilerin en üstünüdür. İlk başkanın yönetimi sapık (*dalâlet*) bir yönetim ise -başkanın erdem

³⁷ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, s. 52.

(*el-fazîlet*) ve bilgelik (*el-hikmet*) sanıp, öyle olmadığı halde yönetiminde bulunanları da öyle olduğuna inandırdığı yönetim şeklidir. [44] kendisini ve yönetiminde bulunanları hiçbir gerçekliği olmadığı halde en yüksek mutluluk sandıkları şeye ulaştırmaya çalışır. İlk başkanın yönetimi düzmece (*temvîh*) bir amaca yönelik olursa ve yönetimi altındakiler de bunun farkında değillerse, yönetimi altındaki insanlar ona inanırlar, (böyle bir uygulamayı) erdem ve bilgelik sanırlar. Böylece ilk başkanın tasarladıklarını gerçekleştirmeye çalışırlar ve hem kendisi hem de yönetimi altındakiler görünüşte (*fi'z-zâbir*) en yüksek mutluluğa ulaştıklarını sanırlar, oysa özde (*fi'l-bâtın*) onun tasarladıklarını gerçekleştirmeye çalışmakla câhilî iyiliklerden birine ulaşırlar. Erdemli ilk başkanın sultanlık mesleği (*el-mihmetü'l-melikîyye*) Allah'tan kendisine gelen vahiy ile ilişkisi olan bir meslektir. O, erdemli dinde geçerli olan eylem ve görüşleri ancak vahye göre belirler. Bu da şu iki şekilden ya biriyle veya her ikisiyle (birden) gerçekleşir: a) Söz konusu görüş ve eylemlerin hepsi ilk başkana belirlenmiş olarak vahyedilir; b) Vahiyden ve vahyeden yüce varlıktan elde ettikleri yeti (*el-kuvve*) ile ilk başkan bunları kendisi belirler ve bu durum erdemli eylem ve görüşlerin belirlenmesini sağlayan şartlar açıklık kazanıncaya kadar sürer. Söz konusu eylem ve görüşlerden bazısı birinci şekilde bazısı da ikinci şekilde gerçekleşir. Nazarî bilimde (*fi'l-ilmî'n-nazarî*) Allah'ın insana nasıl vahyettiği ve insanda vahiyden ve vahyeden kaynaklanan yetinin nasıl oluştuğunu açıklamıştık.

(2) Erdemli dinde geçerli olan görüşlerin bazısı nazarî hususlardaki diğer bazısı da irâdî hususlardaki görüşlerdir. Nazarî görüşler; kendileriyle Allah'ın sıfatlarının, daha sonra ruhânî varlıkların sıfatlarının, kendi aralarındaki derecelenmelerinin ve onların Allah'a göre konumlarının, onlardan her birinin eyleminin ne olduğunun, âlemin oluşumunun, âlemin ve parçalarının niteliklerinin ve parçalarının sıralanışının, [45] ilk cisimlerin nasıl meydana geldiğinin, ilk cisimlerden bazılarının, birbiri peşi sıra meydana gelen ve daha sonra yokluğa karışan diğer cisimlerin ilkeleri olduklarının, bu ilk cisimlerden diğer cisimlerin nasıl meydana geldiğinin, bunların derecelerinin, âlemin içerdiği nesnelerin nasıl birbiriyle ilişkili ve düzen içinde olduğunun, orada olan biten her şeyin haksızlık (*cevr*) ile değil adaletle gerçekleştiğinin, onlardan her birinin Allah ve ruhânî varlıklarla ne tür bir ilişkide olduğunun, insanın oluşumunun ve nefsin onda varoluşunun, akıl ve aklın âleme göre derecesi ile Allah ve ruhânî varlıklara göre konumunun ne olduğunun; nübüvvetin ne olduğunun, vahyin nasıl oluştuğunun, ölüm ve âhîret hayatının niteliklerinin ve âhîret hayatında iyilerle (*el-ibrâr*) erdemlilerin ulaşacakları mutluluk ile erdemsizlerle (*el-erâzil*), fâcirlerin ulaşacakları mutsuzluğun (*eş-şekâ'*) açıklandığı görüşlerdir.

İkinci olarak irâdî hususlardaki görüşler ise şunlardır: Geçmiş zamanlarda birbiri ardınca gelen peygamberlerin, erdemli sultanların, iyi başkanların, doğruyu gösterici gerçek önderlerin nitelikleri; her birinin ortaklaşa paylaştıkları hususlarla, her birine özgü iyi eylemlerin anlatımı; kendi nefislerinin ve ümmetlerden, şehirlerden kendilerine bağlanan kimselerin nefislerinin âhirette ulaşacakları son. Yine geçmiş zamanlarda birbiri ardınca gelen ve câhilî insan toplumunu yöneten erdemsiz sultanların, fâcir başkanların ve sapık önderlerin nitelikleri; her birinin ortaklaşa paylaştıkları hususlarla her birine özgü kötü eylemlerin anlatımı; kendi nefislerinin ve ümmetlerden, şehirlerden kendilerine bağlanan kimselerin nefislerinin âhirette ulaşacakları son. Zamanımızda yaşayan erdemli ve iyi sultanların, gerçek önderlerin nitelikleri; onların, kendilerinden öncekilerle ortaklaşa paylaştıkları hususlarla kendilerine özgü iyi eylemlerin anlatımı; zamanımızda yaşayan fâcir başkanların, sapık önderlerin ve câhilî toplumun nitelikleri; onların, kendilerinden öncekilerle ortaklaşa paylaştıkları hususlarla, özellikle sahip oldukları kötü eylemler ve hepsinin âhirette karşılaşılabilecekleri son.

Şehirde yaşayan şehir halkının; sultanlar, başkanlar, görevliler, onların dereceleri, birbirleriyle olan ilişkisi, birbirlerine boyun eğmesi gibi dinin görüşlerinin içerdiği hususların hepsi, hayal gücünde algılanan ve zihinde izlenim bırakan nitelikler olması gerekir. Çünkü onlar için açıklanan bu örnekler, onların dereceleri ve eylemleri konusunda da izlenen misallerdir. İşte bütün bunlar dinde var olan görüşlerdir.

(3) [46] (Erdemli dinde geçerli olan) eylemlere gelince ilki, kendileriyle Allah'ın övüldüğü ve yüceltildiği, sonra ayırık akılların (*er-rûhâniyyûn*) ve meleklerin yüceltildiği, sonra da geçmiş zamanlarda yaşamış peygamberlerin, erdemli sultanların, iyi başkanların ve doğru yolu gösterici önderlerin yüceltildiği eylemler ve sözlerdir. Yine bu eylemler ve sözler, geçmişte kalmış olan erdemsiz sultanların, fâcir başkanların ve sapık önderlerin aşağılanmasını ve işlerinin kötülenmesini sağlayan eylemler ve sözlerdir. Yine bu eylemler ve sözler, kendileriyle, zamanımızda yaşayan erdemli sultanların, iyi başkanların ve doğru yolu gösterici önderlerin yüceltildiği ve karşıtlarının ise aşağılandığı eylemler ve sözlerdir. Bütün bunları, şehir halkının işlemlerinde (*muâmelât*) etkili olan eylemlerin belirlenmesi ve her birinde adaletin tanımlanması izler. Bu işlemlerin ya insanın kendisiyle ya da başkalarıyla ilişkili olan işlemler olması gerekir. İşte bütün bunlar, erdemli dini oluşturan eylemlerin hepsidir.

(4) Şeriat ve sünnet kelimelerinde olduğu gibi din (*ed-dîn*) ve millet (*el-mille*) kelimeleri de neredeyse eş anlamlı iki kelimedir. Çoğunluğa göre, millet ve din kelimeleri milletin iki parçasına bakarak belir-

lenmiş eylemleri gösterir ve bu eylemleri içerir. Aynı şekilde, belirlenmiş görüşlere şeriat adını vermek de mümkündür. O halde şeriat, millet, din aynı şeyleri ifade eden eşanlamlı kelimelerdir. Din (*el-mille*), biri, görüşlerin tanımlanması ve diğeri de eylemlerin belirlenmesi olmak üzere iki parçadan oluşur. Dinin kapsamına giren tanımlanmış görüşlerin iki alt bölümü vardır: a) Öze (zâta) işaret ettiği yaygın olarak kabul edilen özel isimle ifade edilen görüş, b) benzer bir örneğin adıyla ifade edilen görüş. Böylece erdemli dinde geçerli olan belirlenmiş görüşler ya gerçektir ya da gerçeğin örneğidir, benzetimdir (*mi-sâliü'l-hakk*). Gerçek, kısaca, insanı ya özündeki ilk bilgi (*ilm evvel*) (vasitasız bilgi) ile ya da kesin kanıt (*burhân*) yoluyla kesin bilgiye ulaştıran şeydir. Her din bu türden olmayıp, insanı özü bakımından ve kesin kanıtla kesin bilgiye ulaştırabilecek hususları içermediği gibi kendisinde bu iki yönden biriyle kesin bilgiye ulaştırabilecek şeyin benzetiminin de bulunmadığı din, sapık dindir.

(5) Erdemli din, felsefeye benzer. Nasıl ki felsefe nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır; nazarî ve düşünsel olanın, insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olmayan şey olduğu; [47] amelî olanın ise insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olan şey olduğu (kabul edilirse) din de böyledir. Dinde amelî olan şeyler, küllîleri amelî felsefede yer alan şeylerdir; çünkü dinde amelî olan hususlar, sınırlandırıcı şartlarla belirlenmiş küllî şeyler olup; şartlarla kayıtlı olan, şartsız görünenlerden daha özeldir. Sözelimi “yazan insan” sözü “insan” sözünden daha özeldir. Öyleyse erdemli yasaların hepsi amelî felsefede yer alan küllî şeylerin içinde yer alır. Dindeki nazarî görüşlerin kesin kanıtları da nazarî felsefede yer alır ve bu görüşler kesin kanıtlar olmadan dinde bulunabilir. Öyleyse dini oluşturan iki parçanın her ikisi de felsefeye dahildir; çünkü bir şeyin ilmin bir parçası olduğu veya söz konusu ilme dahil olduğu şu iki yönden söylenebilir: a) Kesin kanıtlar olmadan benimsenen bir şeyin kesin kanıtlarının o ilimde bulunması yönünden, b) küllîleri kapsayan ilmin, ona dahil olan şeyin cüz'ilerinin sebeplerini sağlaması yönünden. Öyleyse amelî felsefe, eylemlerin hangi şarta, hangi amaca bağlı olarak gerçekleşmesini sağlayan şartların sebeplerini verir. Eğer bu şeyin ilmi, kesin kanıta dayalı ilim olursa, felsefenin amelî bölümü, erdemli dinde geçerli olan belirlenmiş eylemlerin kanıtlarını verir. Felsefenin nazarî bölümü ise dindeki nazarî bölümün kanıtlarını verir. Öyleyse erdemli dini oluşturan sultanlık mesleği de felsefenin çerçevesi içindedir.

(6) Cedel, kesin kanıtlarının sağlanabileceği hususlarda ya da (bu hususların) çoğunda kuvvetli bir zan sağlar. Hitâbet ise kesin kanıt bulunmayan ve cedelin incelemeyeceği hususlarda ikna eder. Erdemli din ancak filozoflara ve kendilerine yalnızca felsefe yoluyla ulaşılabilir-

cek şeyleri anlayacak mertebede olanlara özgüdür. Ne var ki, dinin görüşlerini öğrenen, onları elde eden ve onun (gerektirdiği) eylemleri benimseyen çoğu (insan) bu mertebede değildir. [48] Böyle bir şey (o mertebede olmama) ya tabiattan ya da dikkati ona yöneltmemekten kaynaklanır. Bu tür insanlar, meşhûrâtı veya ikna edici şeyleri (*mukanni'ât*) anladıklarından dolayı cedel ve hitâbet iki önemli ihtiyacı karşılar: a) Bunlar vasıtasıyla şehir halkı arasında (yaygın) dinî görüşler düzeltilir, desteklenir, savunulur ve (insanların) nefislerine yerleştirilir, b) şehir halkını sözlü tartışmayla yanıltmaya, doğru yoldan saptırmaya ve direnmeye çalışan bir kimsenin ortaya çıkması halinde dinin görüşlerini destekler.

(7) İlk başkanın bütün eylemleri belirleyip yerine getirmesi söz konusu olmayabilir. Bununla birlikte o çoğu eylemleri belirler ve bu eylemlerin bir bölümünde ise onların bütün şartlarını yerine getirmeye bilir. Aksine, çoğu eylemlerin, belirlenmemiş eylemler olarak kalması mümkündür. Bunun sebepleri şunlar olabilir: a) Onların hepsini yerine getirmeden önce ölüm onu yakalamıştır, b) savaş ve diğer şeyler gibi zarûri uğraşlar onu alıkoymuştur, c) ilk başkan ortaya çıkan olaylardan yalnızca gözleyebildiği ve hakkında kendisine soru yöneltilen eylemleri belirlemekle yetinmiştir. Böylece o, söz konusu türden bir olay sırasında yapılması gerekeni o anda belirler, yasalaştırır ve yerleştirir. Bütün durumlar onun döneminde ve bulunduğu yörede ortaya çıkmamış olabilir. Böylece birçok husus bir başka dönemde veya bir başka yerde ortaya çıkması muhtemel durumlar olarak kalır, ortaya çıktıklarında ise belirlenmiş bir eyleme ihtiyaç gösterir. [49] Bu sebeple o, bu konularda herhangi bir yasa koymayabilir veya kendi sanılarına yönelebilir; yahut da bilir ki (daha öce belirlediği yasalar), kendilerinden, başkalarının çıkarılmasını sağlayan, bir başkasının yerleştiği ilkeler durumundaki kimi eylemlerdir. Böylece o, bunların nasıl ve kaç tanesinin uygulanması gerektiğini saptar (yasalaştırır) ve diğerlerini bırakır; çünkü başkasının da onun yolunu izlediğinde bu sonuca ulaşabileceğini bilir. Ya da şehrin birliğini sağlamada, işlerini düzene koymada en etkin, en yararlı, en elverişli olan eylemleri yasalaştırmaya ve belirlemeye kendisinin girişebileceğini düşünür. Böylece o yalnızca bu hususlarda yasa koyup ötekileri bırakır; bunun sebebi, ya bunlar için yeterli zamanının bulunmaması ya da bir başkasının kendi derecesinde veya daha sonra onu izlemesi halinde bu sonuçlara ulaşmasının mümkün olmasıdır.

(8) İlk başkanın yerine ölümünden sonra her bakımdan ona benzer bir kişi geçtiğinde yeni başkan, ilk başkanın belirlememiş olduğu eylemleri belirler, yalnız bu kadarla yetinmez, ayrıca, ilk başkanın yasal kıldığı çok şeyi değiştirmesi de mümkündür. Kendi döneminde en iyisi olduğunu bilince, öncekinden farklı bir görüşe yönelir. Bunun sebe-

bi önceki başkanın hata etmiş olması değildir; aksine önceki başkan da kendi döneminde en iyisini düşünmüştür ve bunun önceki (başkanın) döneminden sonra da en iyisi olduğunu sanmıştır. Oysa o, önceki başkan fark etse idi, kendisinin değiştirmiş olacağı hususlardandır. İkinci yerine her bakımdan ona benzer üçüncü, [50] üçüncü yerine dördüncü (başkan) geçtiğinde de durum böyledir. Arkadan gelen başkan, belirlenmiş olarak bulmadığı bir şey ile karşılaştığında bu şeyi kendisi belirleyebilir ve kendisinden önceki başkanın belirlediği bir şeyi de değiştirebilir. Çünkü önceki başkan hayatta olmuş olsaydı bu değişikliği kendisi yapardı.

(9) Ancak, gerçekte sultan olan iyi ve dürüst önderlerden biri, her bakımdan kendisine benzeyen birisini bırakmadan ölürse, önceki başkanın yönetiminde olan şehirlerdeki yapılacak işler için fikren öncekinin yolundan gidilmesi, ona muhalefet edilmemesi, bir değişiklik yapılmaması, onun belirlediği her şeyin olduğu gibi bırakılması (gerekir), (bununla birlikte) önceki başkanın açıklamamış olduğu şeylerden belirlenmeye ihtiyaç duyulan her hususa göz atılması ve ilk başkanın açıkça belirlediği şeylerden istinbâta bulunma ihtiyacı doğar ve böylece fıkıh sanatına yönelmek gerekir. Fıkıh sanatı, insana yasa koyucunun açıkça belirlediği hususlardan açıkça belirlemediği tek tek hususları doğru bir biçimde çıkarıp istinbât etme ve böyle bir şeyi yasa koyucunun amacına uygun olarak kendisine şeriat verilmiş bir topluluk için saptanmış din vasıtasıyla düzenleyebilme gücünü verir. Bu düzenleme (bazen) mümkün değildir veya böyle bir dinin görüşlerine ait geçerli inanç, o dinde erdemler durumunda olan erdemlerle erdemlidir. İşte fakîh böyle biridir.

(10) Belirleme, görüşler ve eylemler olmak üzere iki şeyle ilgili olunca, fıkıh sanatının da iki bölümünün olması gerekir. Bu bölümlerden birisi görüşler konusunda fıkıh sanatıdır, diğeri de eylemler konusunda fıkıh sanatıdır. Eylemler konusunda (uzman) bir fakîhin, [51] yasa koyucunun (*vâdî'u's-şerî'a*) açıkça belirlediği her eylemi bütünüyle bilmesi gerekir. Açıkça belirleme (*et-tasrîh*) sözle olacağı gibi yasa koyucunun yaptığı eylemle de olabilir. Böylece yasa koyucunun o eylemi, onun aynı konudaki sözü yerine geçer, dolayısıyla onun yerine getirilmesi gerekir. Aynı zamanda (fakîhin) önce sadece bir döneme göre belirlenen, daha sonra ise bir başkasıyla değiştirilen (ve bu ilk şekliyle değil de son şekliyle uygulanmağa devam edilen) yasaları bilmesi gerekir. Fakîhin, aynı şekilde, ilk başkanın kullandığı dili, o dilin kullanımıyla ilgili olarak zamanının insanların âdetlerini bilmesi, onlardan bazılarının istiâre yoluyla bir şeye işaret etmek üzere kullandığını, gerçekte ise bir başka şeyin adı olduğunu bilmesi gerekir. Çünkü o, aksi takdirde kendisine bu başka şeyin adı verildiği şeyle, bu

isim telâffuz edildiğinde bu başka şeyin kastedildiğini veya bunun şu (bir şeyin bir başka şey) olduğunu sanabilir. Fakîhin, ortak adın kullanıldığı yerde, bu ortak adla (anlatılmak) kastedilen anlamı ve ayrıca bu ortak anlamın (*ismü'l-müşterek*) ne zaman ortaya çıktığını kavrayabilecek derecede mükemmel bir zeka düzeyine sahip olması gerekir. Yine fakîhin, bir sözün, konuşmacının kastı daha özel (*ehass*) olduğu halde mutlak (*ıtlâk*) kullanıldığını; konuşmacının kastı daha genel (*e'amm*) olduğu halde, görünüşte özel anlamda kullanıldığını; konuşmacının kastı görünüşte öyle olmadığı halde (sözün) özel, genel ya da mutlak anlamda kullanıldığını bilecek kadar zeki olması gerekir. Fakîhin, gelecekte var olan yaygın işleri de bilmesi gerekir. Fakîhin, ayrıca, nesnelereki benzerliği ve zıtlığı; onların ayrılmayan niteliği ile ayrılabilir niteliğini kavrama yetisine sahip olması gerekir. Bunlar ise ancak yaratılış mükemmelliği ve kazanılmış alışkanlıklarla oluşur. Böylece fakîh sözle ifade ettiği bütün yasalarda, yasa koyucunun kullandığı ifadelere (*elfâz*); konuşmadan yapmak suretiyle oluşturduğu yasalarda da onun eylemlerine dayanır. Bu eylemler kendisi ve arkadaşları döneminde olmuşsa gözlemle ve ondan dinlemekle elde edilir, [52] ya da ondan rivâyet edilen haberle kazanılır. Ondandır rivâyet edilen haberler ise ya iknâidir (*mukni'a*) ya da meşhurdur, bunlardan her biri de ya yazılıdır ya da (yazılı) değildir.

Dinde belirlenmiş görüşler üzerinde fakîh olan birinin, eylemler konusunda fakîh olan birinin bildiklerini biliyor olması gereklidir. Dinde yer alan amelî hususlarda fıkıh, öyleyse, siyâsetin içerdiği küllîlerin cüz'ileri olan şeyleri içine alır ve öyleyse fıkıh, siyâset ilminin (*'ilmü'l-medeni*) bir parçasıdır ve (bu sebeple) amelî felsefeye dahildir. Dinde bulunan nazarî şeylerde fıkıh ise ya nazarî felsefenin içerdiği küllîlerin cüz'ilerini içerir ya da nazarî felsefeye dahil olan şeylerin benzetimlerini (*misâlât*) içerir; öyleyse fıkıh, nazarî felsefenin bir bölümü olup ona dahildir. Ve nazarî ilim asıldır.

(11) Siyâset ilmi öncelikle mutluluğu araştırır ve mutluluğun iki türünü tanımlar: a) Aslında öyle olmadığı halde mutluluk sanılan mutluluk, b) gerçekte mutluluk olan mutluluk. Bu mutluluk özünden dolayı arzu edilen bir şey olup, kendisiyle diğer başka şeylere ulaşmak üzere herhangi bir zamanda arzu edilen bir şey değildir. Diğer şeyler ise sadece bu mutluluğa ulaşmak için istenir ve ona ulaşıldığında istek sona erer. Sözü edilen (mutluluk) bu hayatta değil, bundan sonraki hayatta gerçekleşir ve ona “en yüksek mutluluk” (*es-se'âdetü'l-kusvâ*) denir. Gerçekte öyle olmadığı halde mutluluk olduğu sanılan şeylere gelince bunlar; zenginlik, hazlar, şeref ve insanın yüceltilmesi gibi şeyler veya çoğunluğun iyilikler diye adlandırdığı bu dünyada kazanılan arzu edilen başka şeylerdir.

(12) [53] Sonra, siyâset ilmi; eylemleri, davranışları, ahlâkı, huyları ve irâdî melekelerin hepsini en son noktasına kadar araştırır.

(13) Sonra, siyâset ilmi, bütün bunların bir tek insanda bulunmasının ve bütün bunları bir tek insanın uygulamasının mümkün olmadığını, tersine bunların fiilen ortaya çıkarılmasının ve uygulanılmasının bir toplulukta paylaşılmasıyla mümkün olduğunu açıklar. Bunlar bir toplulukta paylaşıldığında, bunlardan biriyle yükümlü kılınan kimse- nin onu yerine getirmesi ve uygulamaya koymasının bir başka kişiden, o kişinin yükümlü kılındığı şeyle yardımı olmadan, mümkün olmadığını ve yine, bu ikinci kişinin de, yükümlü olduğu şeyi, bir üçüncü kişinin yükümlü bulunduğu şeyle yardımı olmadan yerine getirmesinin mümkün olmadığını açıklar. Bununla birlikte, bu kimseler arasında yükümlü olduğu işi, bir topluluğun üyelerinden her birinin yükümlü oldukları şeyle yardımları olmadan yapması mümkün olmayan birinin bulunmasının imkansız olduğunu açıklar. Sözelimi, kendisine çiftçilik yapmakla yükümlü olan bir kimse kendisine saban kerestesi sağlayacak bir marangozun, saban demiri sağlayacak bir demircinin, koşum öküzü sağlayacak bir sığır tüccarının yardımı olmadan çiftçilik işini (tek başına) yapamaz. Eylemlerin ve irâdî melekelerin çeşitli türlerinin büyük bir toplulukta ya her topluluğu oluşturan tek tek bireylerde ya da toplulukların alt birimleri olan gruplarda dağıtımı olmadan amaca ulaştıramayacağını; (böyle bir amaca ancak) insan organlarının, bütün bedeni yetkinleştirmek üzere kendilerinde bulunan yetiler aracılığıyla yardımlaşmaları gibi, toplumu oluşturan grupların da bütün toplumu yetkinleştirmek üzere kendilerinde bulunan eylemler ve yetiler aracılığıyla yardımlaşmalarında ulaşabileceğini; böyle bir şey için, topluluğun belli bir yörede yerleşmiş olması gerekliliğini açıklar. (Bundan sonra) şehir topluluğu (*cemâ'at medenî*), basit topluluk (*cemâ'at ümmî*) gibi belli bir yörede yerleşmiş topluluk sınıflarını sayar.

(14) [54] Sonra, (siyâset ilmi), şehirlerde ve ümmetlerde kullanıldıklarında yerleşim yerlerini îmar eden ve halkını da bu hayatta iyiliklere, âhiret hayatında ise en yüksek mutluluğa ulaştıran melekeleri, ahlâkı, davranışları ayırt eder ve onları böyle olmayan (melekelerden, ahlâktan ve davranışlardan) ayırır. (Bu ilim) en yüksek mutluluğa ulaştıran eylemlerin, davranışların, ahlâkın ve irâdî melekelerin tek başlarına erdem, tek başlarına iyi ve gerçekte güzel olduklarını; bunların dışında kalan eylemlerin ve melekelerin ise (gerçekte) öyle olmadıkları halde güzel, erdem, iyi sanılan şeyler olduklarını; oysa gerçekte onların kötü olduklarını açıklar.

(14-A) (Siyâset ilmi) şehirde veya şehirlerde, ümmette veya ümmetlerde ortaklaşa uygulanmak üzere gerçekleştirilen iş bölümünün

ancak, şehirde veya ümmette bu melekeleri ve eylemleri yerleştiren ve kaybolmamak ve yok olmamak üzere bunları korumağa çalışan yönetimle sağlanabileceğini açıklar. Söz konusu davranışlar ile melekeleri yerleştiren ve onları koruyan yönetimin, ancak bu yerleştirme ve korumayı sağlayan eylemlerin kendilerinden kaynaklandığı meslek, sanat, beceri (*meleke*) ve kuvvetle mümkün olduğunu açıklar. Bu meslek, sultanın mesleğidir, sultanlık mesleğidir ve insanın sultan adı yerine kullanabileceği herhangi bir adın mesleğidir. Siyâset ise bu mesleğin işidir; çünkü o (siyâset), söz konusu davranışların ve melekelerin şehirde ve ümmette yerleşmesini ve korumasını sağlayan eylemlerin yapılmasıdır. Bu meslek, öncelikle bunların yerleşmesini, sonra da korunmasını sağlayan bütün eylemlerin bilinmesiyle yerine getirilir. (Siyâset ilmi) şehirde veya ümmette en yüksek mutluluğa ulaştıran melekeleri ve gelenekleri yerleştiren [55] ve onları koruyan yönetimin, erdemli yönetim olduğunu açıklar. Bu yönetimi oluşturan sultanlık mesleği işte bu erdemli sultanlık mesleğidir. Bu meslekten meydana gelen siyâset ise erdemli siyâsettir. Bu siyâsete boyun eğen şehir veya ümmet, erdemli şehir veya ümmettir. Bu şehrin veya ümmetin üyesi olan insan ise erdemli insandır. Gerçekte mutluluk olan en yüksek mutluluğa ulaşmanın değil, özellikle bu dünya hayatında halkın iyilik sandığı iyiliklerden birini elde etmenin amaçlandığı yönetim, sultanlık mesleği ve siyâset erdemli değildir, aksine bu yönetime câhilî yönetim, câhilî siyâset, câhilî meslek denir. Hatta buna saltanat (*el-mülk*) adı bile verilmez, çünkü eski bilginlere göre saltanat, sultanlık mesleği ile erdemli olan şeydir. Câhilî yönetimin yerleşmesine yol açan eylem ve melekelerle boyun eğen şehir veya ümmete, câhilî şehir veya ümmet denir. Bu şehrin üyesi olan bir insana da câhilî insan adı verilir. Bu yönetim, şehirler ve ümmetler birçok kısımlara ayrılırlar: Bunlardan her biri haz, şeref, zenginlik vb. gibi zannî iyiliklerden hangisini amaçlamışsa, amaçladığı şeyin adıyla anılır. Erdemli şehrin üyesi olan bir kişinin kendi iradesiyle [56] veya iradesi dışında câhilî şehirde oturması imkansız değildir. Bu erdemli kişi, bu câhilî şehirde, o şehre yabancı biridir. Tıpkı, sözgelimi, bir hayvanın ayaklarının her nasılsa, kendinden daha aşağıda bir başka tür hayvanın ayaklarını taşıması halinde olduğu gibi. Câhilî şehrin üyesi olup da erdemli şehirde yaşayan kimsenin durumu da bunun gibidir: Ancak, o, sözgelimi, başı, kendinden daha şerefli bir hayvan türünün başını taşıyan bir hayvana benzer. Bu nedenle, herhangi bir zamanda erdemli şehir varolduğunda, erdemli şehrin yokluğu sebebiyle câhilî şehirde oturmak zorunda kalmış erdemli insanların, erdemli şehre göç etmeleri gereklidir.

(14-B) Erdemli yönetimin, a) ilk yönetim, b) ilk yönetime bağlı olan yönetim olmak üzere iki türü vardır. İlk yönetim; şehirde veya

ümmette, öncelikle, daha önce onlarda bulunmayan erdemli davranışları ve erdemli melekeleri yerleştiren ve ayrıca onları câhilî davranışlardan erdemli davranışlara yönelten bir yönetimdir. Bu yönetimi yerine getiren kişi ilk başkandır. İlk yönetime bağlı olan yönetim, eylemlerinde ilk yönetimin izinden giden bir yönetimdir. Bu (tür) yönetime başkanlık eden kişiye, yasaya bağlı başkan, yasaya bağlı sultan (*meli-kü's-sünne*); bu yönetime de yasaya bağlı yönetim (*er-ri'âsetü's-sünniyye*) denir. İlk erdemli saltanat mesleği, ümmetlerde veya şehirlerde erdemli melekeleri ve davranışları yerleştirebilecek, onları koruyabilecek ve câhilî davranışlardan birinin içlerine sızmasını engelleyebilecek bütün eylemlerin bilinmesiyle oluşur; çünkü bunların hepsi erdemli şehirlerin karşılaşabileceği hastalıklardır. Bunun örneğini tıp mesleğinden verebiliriz; çünkü tıp mesleği de ancak insanda sağlığı yerleştiren, onu koruyan ve herhangi bir hastalığın insanda ortaya çıkmasını engelleyen bütün eylemlerin bilinmesiyle gerçekleşir.

(14-C) [57] Doktorun, zıtlara zıtlarla karşı konulması, sıcaklığa da soğuklukla karşı konulması, sarı hummaya da arpa veya demirhindi (tamarind) suyuyla karşı konulması gerektiğini bilmesi gerektiği açıktır. Bu üç örnekten bazısı diğerlerinden daha geneldir: Zıtlara zıtlarla karşı konulması gerektiğini bilme daha genel (bilgi)dir. Sarı hummaya karşı arpa suyuyla karşı konulması gerektiğini bilme daha özel (bilgi)dir. “Sıcaklığa karşı soğuklukla karşı konulur” sözümüz ise genel ile özel arasında olan orta derecede bir bilgidir. Şu kadar var ki, doktor Zeyd’in bedeni, Amr’ın bedeni gibi bireylerin bedenlerini, tek tek kişilerin bedenlerini tedavi ederken Zeyd’in sarı hummasını tedavide, sanatından bildiği şeylerden daha özel olan bilgileri bilmeden, zıtlara zıtlarla karşı konulması ve sarı hummaya arpa suyuyla karşı konulması gerektiği (türünden) bilgileriyle yetinmez; sarı hummaya bedenin ıslak soğuk şeylerle doldurulması için arpa suyuyla karşı konulması gerekirken gerektirmediğini; arpa suyunun salgıyı (*hilt*) düzelttiğini ve dolayısıyla nemlendirmeyi terk etmesi gerektiği gibi konuları da araştırır. Arpa suyunun verilmesi gerekiyorsa bu husustaki mutlak bilgisiyle yetinmez, ondan (arpa suyundan) en çok ne kadar verilmesi gerektiğini, yoğunluk ve inceliğinin nasıl olması gerektiğini, günün hangi saatlerinde verilmesi gerektiğini ve humma hastası olan Zeyd’in hangi durumlarında verilmesi gerektiğini de bilir. Böylece o, arpa suyunun (verilmesi gereken) niteliğini, niceliğini ve zamanını belirler. Onun hastayı gözlemeden değerlendirme yapması mümkün değildir, çünkü böyle bir değerlendirme ancak Zeyd gibi bir hastayı gözlemek suretiyle yapılabilir. Onun yaptığı bu değerlendirmeyi, okuyup tatmin olduğu tıp kitaplarından elde etmesi ve tıp kitaplarında yazılı küllî bilgileri ve genel şeyleri bilme gücüne sahip olmakla elde etmesi mümkün

değildir. (Böyle bir şeyi o) ancak tek tek bireylerin bedenlerinde tıbbî tedavi yöntemlerinin uygulanmasıyla oluşan bir başka yeti ve hastanın durumlarını uzun süre gözleme, [58] tedavi sırasında uzun zamanda elde edilen ve tek tek kişiler üzerinde (bu tedaviyi) uygulayarak kazanılan tecrübe sayesinde elde edebilir. Öyleyse uzman (*el-kâmil*) doktorun mesleği, şu iki yeti sayesinde bu meslekten kaynaklanan eylemlerin gerçekleştirilmesiyle olgun bir hale gelir. Bu yetilerden birincisi, genellikle sanatının bölümleri olan küllî şeyleri bilme ve onları hiçbir şeyi eksik bırakmadan bütünüyle elde etme yetisidir. İkincisi ise tek tek bireylerde uzunca zaman sanatını uygulamasından ileri gelen yetidir.

(14-D) İlk sultanlık mesleğinin durumu da böyledir. Çünkü bu da öncelikle küllî olan şeyleri içine alır. Bu eylemleri işlemede, küllî şeylerin bilgisine ve bunun gücüne sahip olmak yeterli olmayıp aynı zamanda eylemlerin, nitelik, nicelik, zaman ve eylemlerin belirlenmesini mümkün kılan diğer şeyler açısından, belirlenmesini sağlayabilecek uzun tecrübe ve gözlemlerin sonucu kazanılan bir başka yönetimin daha bulunması gerekir. (Sultanlık mesleğinin) şehirden şehre, ümmetten ümmete veya kişiden kişiye veya ortaya çıkan durumlara, zaman içinde meydana gelen olaylara göre değişen şartları vardır; çünkü sultanlık mesleğinin eylemleri de ancak tek tek şehirlerde bulunmaktadır; yani bu veya şu şehirde, bu veya şu ümmette, bu veya şu insanda (bulunmaktadır). Topluluklardan şehirlerde, gruplarda ve tek tek bireylerde gözlemlenen şeylere ve şehirde, ümmette veya bireyde ortaya çıkan şeylere göre eylemleri belirleyen şartları insanın istinbât etmesini sağlayan yetiye, [59] eski alimler “taakkul” adını vermişlerdir. Bu yeti (sadece) sanatın küllî hususlarına ait bilgi ile ve tamamının kavranmasıyla elde edilemez; tersine o, kişilerde uzun bir tecrübe sonucu oluşan bir yetidir.

(15) Siyâset ilmi felsefenin bir bölümüdür. Bu ilim eylemleri, davranışları, irâdî melekeleri, küllî şeyler düzeyinde araştırdığı diğer şeyleri araştırmakla ve onların açıklamalarını (*rîsûm*) vermekle yetinir. Bu ilim, cüz’î hususları belirlemede gerekli olan nasıl, hangisi, ne kadar sorularına verilebilecek açıklamaları tanımlamakla birlikte fiilen bir belirlemede bulunmaz; çünkü fiilen belirleme felsefe dışındaki bir başka yetinin işidir ve olabilir ki bu tür belirlemenin kendilerine göre yapıldığı olaylar ve durumlar sonsuz ve sınırsızdır. Bu ilmin iki bölümü vardır: a) Mutluluğu, gerçek mutluluğun ve öyle olmadığı halde gerçek mutluluk olduğu sanılan (*maznûn*) (sahte) mutluluğun ne olduğunu tanımlayan; şehirlerde ve ümmetlerde bulunan eylemlerin, davranışlarının, ahlâkın, huyların sayımını içeren ve bunlardan erdemli olanlarını erdemli olmayanlardan ayıran bölüm, b) erdemli eylem ve melekelerin yerleşmesini ve bunların şehir halkı içinde düzenlenmesini sağlayan ey-

lemler ile onlara yerleştirilmiş şeylerin korunmasını sağlayan eylemlerin tanımlanmasını içeren bölüm.

(16) Sonra, (siyâset ilmi), erdemli olmayan sultanlık mesleklerinin sınıflarını ve kaç türlü yönetim bulunduğunun sayımını yapar; yönetimleri altındaki şehirlerin halkının amaçlarına ulaşmalarını sağlamak üzere söz konusu sultanlık mesleklerinden her birinin yaptığı eylemlerin açıklamalarını verir. Erdemli olmayan bu tür eylemlerin, davranış ve melekelerin erdemli şehirlerin hastalıkları olduğunu ve (bu tür sultanların) davranışları ile siyâsetlerinin de erdemli sultanlık mesleğinin hastalıkları olduğunu açıklar. Erdemli olmayan şehirlerdeki eylemlere, davranışlara ve melekelerine gelince, bunlar da erdemli şehirlerin hastalıklarıdır.

(17) Daha sonra (siyâset ilmi) erdemli yönetimlerin ve erdemli şehirlerdeki davranışların, erdemli olmayan davranış [60] ve melekelerine dönüşmesinin; ve nasıl olup da erdemli olmayan bir şekle dönüştüğünün inanılmayacak kadar çok sebep ve yönlerinin (*cihet*) bulunduğunu (belirtir). Erdemli şehirlerin ve siyâsetlerin bozulmadan ve erdemsiz bir şekle dönüşmeden kalmasını sağlayabilecek eylemleri; değiştiğinde ve bir rahatsızlığa mâruz kaldığında (tekrar) sağlığına kavuşmasını temin edecek şeylerin sayımını yapar ve bunları tanımlar.

(18) Sonra (siyâset ilmi), erdemli ilk sultanlık mesleğinin en mükemmel şekilde icra edilmesinin ancak bu sanatın küllî hususlarının bilinmesi, nazârî felsefeyle ilişkilendirilmesi, taakkulle bağlantı kurulması sayesinde mümkün olduğunu açıklar. Taakkul; tek tek şehirlerde, ümmetlerde, topluluklarda (bu sanatın eylemlerinin uzun süre yinelenmesi sonucu tecrübeden elde edilen bir yetidir; bu (yeti) eylemlerin, davranışların ve melekelerin topluluktan topluluğa, şehirden şehre, ümmetten ümmete, kısa ya da uzun sınırlı bir süre için belirlenmesini sağlayan şartları en iyi biçimde istinbât etme; yine şehirde, ümmette ve toplulukta farklı biçimde ortaya çıkan durumlarda bunları belirleme kudretidir. İşte (siyâset ilmi) bu (yetinin) ilk sultanlık mesleğinin oluşmasını sağlayan bir yeti olduğunu açıklar. Bu mesleğe tâbi olan yasaya bağlı yönetim ise doğal olarak felsefeye muhtaç değildir. (Siyâset ilmi) erdemli şehirler ve ümmetler arasında en mükemmel ve en erdemli olanının, çağlar boyu birbiri peşi sıra ilk başkanın sahip olduğu şartları taşıyan sultan ve başkanlara sahip olan şehir ve ümmet olduğunu açıklar. (Siyâset ilmi) birbirini izleyen sultanların gerçekte aynı erdemlere sahip olmaları için ne yapılması gerektiğini ve şehrin sultanlarının çocukları arasında ilk başkanın özelliklerine sahip bir sultan olabileceği umulan birinde gözetilmesi gereken şartların neler olduğunu tanımlar. Bundan başka (siyâset ilmi, bu çocuğun) na-

sıl eğitilip yetiştirilmesi, tam anlamıyla sultan oluncaya değin nasıl terbiye edilmesi gerektiğini de açıklar. Ayrıca (siyâset ilmi), yönetimleri câhil olan sultanların, bu sanatın küllilerine de felsefeye de muhtaç olmadıklarını, [61] aksine onlardan her birinin, son derece kötü bir tabiata sahip olduklarında kendilerine, amaç ve hedeflerine ulaştırılan zannî iyilikler türünden eylemleri kazandıran tecrübi bir yetiyle şehirde amaçlarına ulaşmalarının mümkün olduğunu açıklar. Bu yeti, işleyeceği eylemleri ve şehir halkının uygulayacağı eylemleri belirlemede kendisine nelerin gerektiğini istinbât etmesini sağlayabilen bir yetidir. Kendisini sultan kılan meslek, tecrübe ile elde edilen şeylerden oluşur. Bu şeyler ya kendi tecrübesidir ya da kendisiyle aynı amacı paylaştığı sultanlardan bir başkasının tecrübesidir. Böylece o, bu amacı izler veya bu amaca uygun olarak yetiştirilir ve kendi tecrübelerini de ona ekler. Kötü tabiatı ve zekası ile, tecrübenin kendisine sağladığı ilkelerden istinbâta bulunur.

(19) Bundan sonra (siyâset ilmi) âlemdeki nesnelere, kısaca varlıkların derecelerini açıklar ve buna âlemin en aşağıda bulunan parçalarından başlar. Bu parçaların hiçbir şey üzerinde yönetimi söz konusu değildir; onlardan yönetmeyi sağlayacak eylemler değil, yalnızca yönetilmeyi sağlayacak eylemler çıkar. Buradan, bunları doğrudan yöneten şeylere yükselir ki bunlar, yönettiği şeylere en yakın olanlardır. (Siyâset ilmi) onların derecelerinin, yöneticiliğe nispetle, nasıl ve ne ölçüde olduğunu, henüz mükemmel bir yöneticilik olmadığını; sahip oldukları tabii yatkınlık ve yetilerin kendilerini kendi başlarına yönetmelerine yeterli olmadığını ve dolayısıyla başkalarını da yönetemeyeceklerini, aksine onları yöneten daha üst düzeyde yönetimlerin bulunması gerektiğini ortaya koyar. Buradan bunları yöneten en yakın şeylere yükselir. (Siyâset ilmi) yöneticilik açısından onların derecelerinin nasıl ve ne ölçüde bulunduğunu, henüz yetkin bir yöneticilik olmadığını; sahip olduğu tabii yatkınlık ve yetilerin kendilerini tek başlarına yönetmelerine yeterli olmadığını ve dolayısıyla [62] başkalarını da yönetemeyeceklerini; tersine onları yöneten daha üst düzeyde yönetimlerin bulunması gerektiğini açıklar. Buradan da bunları yöneten en yakın şeylere yükselir. (Siyâset ilmi) yöneticilik açısından onların derecelerinin nasıl ve ne ölçüde bulunduğunu; aynı zamanda yetkin bir yönetim olmadığını ama kendi altındaki (bütün) yönetimlerden de daha yetkin olduğunu açıklar. Aynı şekilde, tabii yetilerinin ve yatkınlıklarının henüz hiç başkaları olmadan kendi kendilerini yönetmelerine yeterli olmadığını, tersine kendi üstlerinde onları yönetecek yönetimlerin bulunması gerektiğini açıklar. Buradan da, aynı şekilde, bunları da yöneten en yakın şeylere yükselir ve bunu da

daha önceki gibi açıklar. Böylece aşağı derecedekilerden, yöneticiliği daha aşağıdakinden yetkin olan yukarı derecelere doğru sürekli yükselir; yetkinden daha yetkine ve nihayet varlıkların en yetkinine ulaşır. En yüksek dereceye, özünde en yetkin varlığa ve en yetkin yönetime doğru yükseldikçe varılan noktada bulunan varlıkların sayısının giderek azalması gerektiğini; orada bulunan varlıklardan her birinin özünde birliğin artıp, çokluğun azaldığını açıklar. Bununla beraber (siyâset ilmi) bir şeydeki çokluğu ve ondaki birliği de açıklar. Bu düzen yetkinliğe doğru hem sayıca hem de her yönden bir olan bir tek varlıktan başkasının bulunamayacağı bir derecede son bulunmaya kadar, bir yönetim derecesinden ondan daha yetkin bir yönetim derecesine (doğru) sürekli yükselir. Aynı şekilde bu yönetim derecesinin üzerinde bir yönetimin olması mümkün olmayıp bu derecede olan başkan, altında bulunanları yönetir ve asla bir başkasının onu yönetmesi mümkün değildir; o daha aşağıda bulunanlara başkanlık eder. [63] (Siyâset ilmi) onda hiçbir eksikliğin bulunamayacağını, onun yetkinliğinden daha tam bir yetkinliğin, onun varlığından daha erdemli bir varlığın bulunamayacağını; ondan aşağıda olan her şeyde, herhangi bir şekilde eksikliğin olduğunu, ona en yakın mertebelerin onun aşağısındaki en mükemmel mertebeler olduğunu açıklar.

(20) Sonra, varlık mertebelerinde aşağı doğru inildikçe çokluk artar, yetkinlik azalır ve böylece hizmet etmekten başka eylemleri bulunmayan son varlıklara ulaşılır. (Siyâset ilmi) varlıkta bu sonuçlardan daha sonra gelen bir şey bulunmadığını; onların eylemlerinin asla yönetme eylemleri olamayacağını; kendisinden önce gelebilecek hiçbir şeyin bulunmadığı ilk varlığın (*el-evvel*) eyleminin asla hizmet etme eylemi olamayacağını; ilk başkanın altındaki derecelerde bulunan aracı varlıklardan (*mutavassıtât*) her birinin eylemlerinin, daha aşağıda bulunanlara göre yönetim eylemleri olup, bunlarla ilk başkana hizmet edildiğini açıklar. Bundan başka, (siyâset ilmi) onların birbirleriyle uyumunu ve bağlantısını, onların ve eylemlerinin düzenini ve karşılıklı yardımlaşmalarını ve bunun sonucu olarak çoklukta bir tek şeymiş gibi olduklarını; (bunun da) söz konusu Bir'in yönetme gücünden kaynaklandığını; bu gücün ise her şeye derecesi nispetinde, bulunduğu varlık kademesinde sahip olduğu tabii ehliyetin gerektirdiği ölçüde, yönetme ve hizmet etme işlerinden veya her ikisini birden içeren işlerden tahsis ettiğini açıklar.

(21) Sonra, (siyâset ilmi) bu hususları nefsanî yetiler ile benzetmede bulunarak (*nezâ'ir*) ele alır.

(22) Sonra, (siyâset ilmi) bu hususları insan bedeninin organları ile benzetmede bulunarak ele alır.

(23) Sonra, (siyâset ilmi) benzeri hususları erdemli şehirde ele alır; burada sultanın ve ilk başkanın durumunu; varlıkların, âlemin ve (âlemde) bulunan varlık sınıflarının ilk yöneticisi olan Allah'ın durumuna benzettir.

(24) Sonra, (siyâset ilmi) şehir halkının bölümlerinden başlayarak eylemleri yönetmeğe değil, hizmet etmeğe elverişli eylemler [64] ve sahip oldukları irâdî melekeler de (yine) yönetme değil, hizmet etmeğe elverişli olan gruplara varıncaya değin (şehirin) mertebelerini yukarıdan aşağıya doğru sıralamasını sürdürür. Orta derecelerde yer alan (şehir) gruplarının eylemlerinin, daha aşağıda bulunanları yönetmeye ve daha yukarıda bulunanlara da hizmet etmeye elverişli eylemler olduğunu; sultan derecesine ne kadar yaklaşırsa, yatkınlık ve eylemlerinin o kadar yetkinleşeceğini ve bunun sonucu olarak yöneticiliğinin giderek yetkinleşeceğini ve sonunda sultanlık mesleği derecesine varılacağını açıklar. (Bu mesleğin) asla insana hizmete elverişli bir meslek olmadığını, aksine yalnızca yönetmeye yönelik bir meslek ve meleke olduğunu açıklar.

(25) Bundan sonra (siyâset ilmi) şehirdeki ilk hizmet derecelerinden daha yukarıda bulunan, kendilerine en yakın yönetim derecelerine doğru ilerlemeye başlar. Söz ve nitelik açısından daha aşağı dereceden daha yukarı dereceye doğru ilerlemeyi sürdürerek sonunda hizmet eden değil fakat yalnızca yöneten şehir sultanı derecesine ulaşır.

(26) Bu dereceden erdemli şehrin sultanını yani ilk başkanı yöneten akli bir varlığın (*min rûhâniyyîn*) derecesine ulaşır. Bu yönetici, güvenilir ruh (*er-rûhu'l-emîn*) olarak görülen ve şehrin ilk başkanına Allah'ın vahyi iletmesini sağlayan yöneticidir. (Siyâset ilmi) işte bu yöneticinin derecesini ve ruhânî derecelerden hangisinde yer aldığını inceler.

(27) (Siyâset ilmi) böylece açıklamada bulunarak yüce ve övgüye değer Allah'a ulaşıncaya kadar yükselmeğe devam eder. Allah katından ilk başkana kadar derece derece vahyin nasıl indiğini; ilk başkanın, Allah'tan vahiyle gelen şeylerle şehri veya ümmeti ve ümmetleri nasıl yönettiğini ve bu yönetimin ilk başkandan, şehrin en son bölümlerine varıncaya değin her bölümüne düzenli olarak nasıl intikal ettiğini açıklar. (Siyâset ilmi) bunu da şu şekilde açıklığa kavuşturur: Allah âlemin yöneticisi olduğu kadar erdemli şehrin de yöneticisidir; [65] O'nun âlemi yönetmesi bir tarz, erdemli şehri yönetmesi ise bir başka tarzdadır; şu kadar var ki âlemin parçalarıyla erdemli şehrin veya erdemli ümmetin parçaları arasında bir uygunluk bulunması sebebiyle her ikisini yönetmesi arasında bir uygunluk bulunmaktadır; erdemli ümmetin parçaları arasında bir uyum, bağlantı, düzen ve işbirliğinin olması gerekir; sahip olduğu tabîi yatkınlıklar dolayısıyla âlemin parçalarında

var olan uyum, bağlantı, düzen ve işbirliğinin benzerinin, sahip oldukları yetkinlikler ve irâdî melekeler dolayısıyla erdemli ümmetin bölümlerinde de bulunması zorunludur. Nasıl ki âlemin yöneticisi, âlemin parçalarına, onlardaki ve eylemlerindeki çokluğun bir tek amaca yönelik bir tek eylemle yapılmış bir tek şey haline gelmesi için, uyum, düzen, bağlantı ve işbirliğini sağlayan tabii yetkinlikleri yerleştirmişse aynı şekilde ümmetin yöneticisinin de ümmetin ve şehrin bölümlerinin nefislerine de, bölümlerindeki çokluğun, mertebelerindeki farklılığın ve eylemlerindeki çokluğun bir tek amaca yönelik bir tek eylemle yapılmış bir tek şey haline gelmesi için birbirleriyle uyum, düzen ve işbirliğini gerçekleştiren irâdî yetkinlikleri ve melekeleri yerleştirmesi gerekir, insan vücudunun organları üzerinde düşünen bir kimse bu hususun benzerini açıkça görebilir. Nasıl ki âlemin yöneticisi, âleme ve parçalarına, onlara yerleştirdiği doğuştan hasletler ve iç güdülerle birlikte, onların son derece uzun bir süre var olmalarını sağlayan başka şeyler verirse, erdemli ümmetin yöneticisinin de aynı şekilde davranması gerekir; çünkü (erdemli ümmetin yöneticisinin) erdemli ümmetin bireylerinin nefislerine uyum, bağlantı ve işbirliği içinde olmaları için yerleştirdiği erdemli yetkinlikler ve melekelerle kendisini sınırlamaması ve bunların yanı sıra işin başından beri onlara yerleştirdiği iyilik ve varlıklarını sürdürmelerini sağlayan diğer şeyleri de vermesi gerekir; kısaca, [66] (erdemli ümmetin yöneticisinin), varlıkların sınıflarını belirlemesi; ve onlara yerleştirdiği içgüdüler, doğuştan hasletler ve tabii yetkinlikler gibi işlerini yönetmesi; ve sonunda âlemi oluşturan sınıfların her birinde derecesine göre yerleştirdiği bütün tabii iyilikleri gerçekleştirmesi gibi hususlarda âlemin yöneticisinin yönetim şekillerini izlemesi gerekir. Yine bu yöneticinin, her şehirde ve her ümmette bütün irâdî iyiliklerin gerçekleşmesi için, şehirlerde ve ümmetlerde benzeri sanatları, yetkinlikleri ve irâdî melekeleri gerçekleştirmesi gerekir ki, bundan amaç şehirlerde ve ümmetlerde yaşayan toplulukları hem bu dünyada hem de öteki dünyada mutluluğa ulaştırmaktır. Yine bu sebeple erdemli şehrin ilk başkanının nazari felsefeyi bütünüyle bilmesi gerekir, çünkü onun, izinden gitmek amacıyla Allah'ın âlemdeki yönetimini kavrayabilmesi, ancak oradan (*hünâke*) (nazari felsefeden) bilgi edinmesiyle mümkündür. Böylece arzulanan hedefe, yani en yüce mutluluğa ulaşmaları için ortaya çıkmaktadır ki, bütün bunlar, şehirlerde ancak onların (şehir halkının) görüşlerini, inançlarını ve eylemlerini birleştiren, (şehrin) bölümlerini uyumlu hale getiren, bağlantı ve düzeni sağlayan ve nihayet işbirliği ve yardımlaşmayı gerçekleştiren ortak bir dinin bulunmasıyla mümkündür.